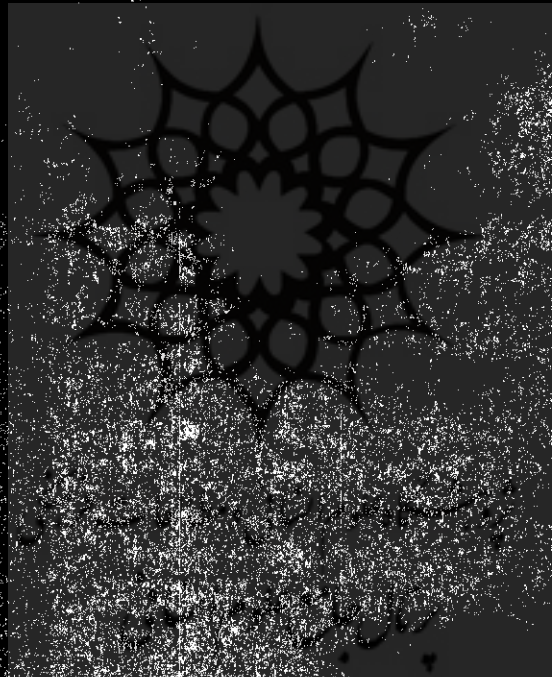

وقف و نقش آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی

دکتر صادق بختیاری

این مقاله بخشی از تحقیقی است که با همکاری سرکار خانم نیره السادات دانشور حسینی، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی انجام شده است.

وقف از بختیاری کیس و

سابقه‌ای دیرینه دارد و در اسلام نیز به عنوان یک سنت حسنه مورد سفارش و تاکید قرار گرفته است. اما هنوز ابعاد و روایات آن مورد غنای صاحب نظران و به ویژه اقتصاددانان قرار نگرفته است. هدف مقاله حاضر آن است تا نشان دهد که این نهاد اسلامی می‌تواند برای حل معضلات امروز حوزای اسلامی کارایی و بسمی داشته باشد. بحث اساسی مقاله، باکید بر این واقعیت است که نهاد وقف در طول تاریخ گذشته حوزای اسلامی خدمات عمومی مورد نیاز جامعه را به رایگان تهیه و تأمین کرده است. در این مقاله، توضیح داده خواهد شد که با کمک نهاد وقف می‌توان رهیافت‌های مناسبی برای مباحث معنی اقتصاد جدید از قبیل تولید کالاهای عمومی، تعدیل ساختاری، تثبیل کسر بودجه دولت، کاهش اثرات دفع از دخانی سیاست‌های محسن عمومی، توزیع عادلانه ثروت و درآمد ارائه کرد. این مقاله پس از نگاه اجتنابی به تحولات وقف در ایران، نقش وقف در حل مشکلات و معضلات حوزای اسلامی را بررسی نموده، در پایان به جمع بندی و ارائه پیشنهاد می‌پردازد.

نگاهی اجمالی به تحولات وقف در ایران سابقه وقف در ایران به قبل از اسلام برمی گردد، به طوری که نذورات و وقف اموال به آتشگاه‌ها و معابد در ایران باستان متداول بوده است. در این دوران عمده‌ترین زمین‌های فئودالی، املاک خالصه وقفی بوده و در دوره هخامنشیان، معابد بر املاک وسیعی تسلط داشتند که این زمین‌ها از طرف پادشاه و یا بزرگان و فئودال‌های محلی به منظور جلب پیشوایان مذهبی به پرستشگاه‌ها هدیه می‌شد. کشاورزانی که در این قبیل زمین‌ها به کشت و زرع مشغول بودند، سهم مالکانه را می‌باید به هیرید یا کاهن بزرگ می‌دادند. سلوکیان و اشکانیان نیز این شیوه را محترم می‌شمردند!

ایران در سال ۶۵۱ میلادی به تصرف سپاه اسلام در آمد و بنا به روایتی زمین‌های آن که عنوان «المفتوح عنوة» به آن اطلاق می‌شد، جزو اراضی موقوفه محسوب گردید. در قرون اولیه اسلامی اوقاف رونق معمولی و عمومی خود را داشت، تا اینکه در نیمه دوم قرن چهارم هجری دیوان اوقاف ایجاد شد. این دیوان نقشی مشابه وزارتخانه در سازمان اداری امروز را داشت. از جمله وظایف دیوان مذکور کنترل و رعایت مفاد وقف‌نامه‌ها در خصوص چگونگی بهره‌برداری و نحوه استفاده اوقاف بود. اگر متولی وقف در این زمینه کوتاهی می‌نمود دیوان مزبور وقف را از او بازستانده و جبران خسارات را مطالبه می‌کرد!

در دوره سلجوقیان اوقاف گسترش نسبتاً زیادی یافت و نظارت ویژه‌ای از طرف حکومت مرکزی بر اوقاف اعمال شد. در این دوران، مخصوصاً زمانی که خواجه نظام‌الملک نقش وزارت را به عهده داشت موقوفات زیادی را به ویژه برای احداث، نگهداری و اداره نظامیه‌ها به وجود آورد.

در دوره مغولان به‌ویژه در اوائل تسلط آنان بسیاری از املاک موقوفه مصادره و به صورت املاک خالصه دولتی درآمد. ولی پس از تشریف به اسلام خود مشوق اوقاف شدند، به‌ویژه در دوران غازان خان که موقوفات زیادی برای امور خیریه ایجاد شد. اهمیت و وسعت موقوفات به‌ویژه در دوران رشیدالدین فضل‌الله موجب شد تا تشکیلات منظمی برای اداره موقوفات و تحت نظارت قاضی‌القضات به وجود آید. شرح و بسط بیشتر اوقاف این دوره را می‌توان در کتاب تاریخ مبارک غازانی ملاحظه کرد. بیشترین توسعه اوقاف مربوط به دوران صفویه است.

در این دوران شاهان صفوی به‌ویژه شاه عباس اول همه اموال، رقبات و املاک خالصه را وقف کرد. به تبعیت از پادشاه بسیاری از حاکمان مناطق نیز املاک فراوانی را در سر تا سر مملکت به صورت وقف در آوردند. در این دوران بسیاری از املاک، وقف مقاصد خیریه مخصوصاً وقف بقاع متبرکه و از همه بالاتر آستانه امام رضا (ع) در مشهد و حضرت معصومه (س) در قم شد. شاید بتوان گفت در زمان شاه عباس اول بیش از هر دوره دیگری بر تعداد املاک موقوفه اضافه شد. همچنین به دلیل توسعه فراوان اوقاف در زمان صفویه تشکیلات نسبتاً وسیعی برای اداره اوقاف ایجاد شد.^۲

در دوره نادر شاه، برخلاف گذشته اوقاف محدود شد؛ به گونه‌ای که در سال‌های آخر سلطنت نادر شاه، طی فرمانی همه اوقاف به صورت املاک خالصه در آمده و تحت عنوان «رقبات نادری» در دفاتر مخصوصی ثبت شد. با توجه به اوضاع و احوال پیش آمده در این دوران برخی از متولیان نیز از فرصت استفاده کردند و به دلیل فرصت طلبی یا عدم موافقت با فرمان دولت، وقفی بودن املاک تحت تولیت خود را انکار کردند و یا برای جلوگیری از تصرف دولت به نام خود ثبت می‌کردند. بنابراین از زمان نادر شاه حرمت و قداست اوقاف و قبح موقوفه خواری از بین رفت و در واقع از آن تاریخ به بعد هیچ‌گاه اوقاف عظمت و شکوه قبلی خود را باز نیافت.

بعد از برقراری مشروطیت نیز علی‌رغم ایجاد وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه سیاست خاص و سازنده‌ای درباره اوقاف به اجرا در نیامد. در سال ۱۳۳۰ قانون فروش املاک موقوفه و در جریان اصلاحات ارضی اجازه طولانی مدت ۹۹ ساله پیش‌بینی شد که این قوانین به دلیل مخالفت رهبران مذهبی به صورت کامل به اجرا در نیامد و تنها بهانه‌ای برای از بین رفتن تعدادی از اوقاف شد.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در دی ماه ۱۳۶۳ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و نام آن به «سازمان حج و اوقاف و امور خیریه» تغییر یافت ولی نقش، وظایف و تشکیلات آن به گونه‌ای که با نیازها و تحولات جدید سازگار باشد، تغییر چندانی نیافت.

مهیا اوقاف و وقف

در این بخش عمده مصارفی که اوقاف از گذشته

از زمان نادر شاه حرمت و قداست اوقاف و قبح موقوفه خواری از بین رفت و در واقع از آن تاریخ به بعد هیچ‌گاه اوقاف عظمت و شکوه قبلی خود را باز نیافت

۱. تاریخ زندگی روستاییان، ج ۱، ص ۳۳۰.

۲. راوندی، مرتضی، ص ۷۵۱.

۳. لمبتون، ا.ک.س، ص ۲۲۳.

دور به آنها اختصاص یافته است با رعایت اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. اوقاف و تهیه و تأمین سرمایه انسانی

نقش سرمایه انسانی در توسعه، از مسائلی است که درباره آن تقریباً اتفاق نظر وجود دارد. به قول هاربیسون یکی از اقتصاددانان معروف توسعه، پایه اصلی ثروت ملت‌ها را منابع انسانی آن تشکیل می‌دهد. زیرا سرمایه‌های فیزیکی و منابع طبیعی عوامل فرعی تولیدند، در حالی که انسان‌ها عوامل اصلی تولیدند و سرمایه‌ها را متمرکزمی‌سازند، از منابع طبیعی بهره‌برداری می‌کنند، سازمان اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را تشکیل می‌دهند و توسعه ملی را تحقق می‌بخشند.

عموماً سرمایه انسانی را در آموزش متبلور می‌دانند و آثار اقتصاددانانی همچون شولتز، دنیسون، و بکر نشان می‌دهد که نیروی کار تحصیل کرده شرط لازم توسعه اقتصادی است، گرچه در کفایت آن بحث و استدلال بسیار است. وقف در امر آموزش کشورهای اسلامی نقش فوق‌العاده مهمی را ایفا کرده است. وظیفه وقف ابتدا، آموزش در مساجد بود. مساجد که عموماً وقفی هستند علاوه بر محل انجام فرائض مذهبی، محل تشکیل جلسات متعدد درس و بحث بود. به

عنوان نمونه، مقدسی نویسنده کتاب احسن التمامیم گفته است: در مسجد جامع قاهره فقط هنگام عشا ۱۲۰ مجلس از مجالس علم تشکیل می‌شد. نقش مساجد در امر تعلیم و تربیت اسلامی تا حدی است که مدارس اولیه شکل و فرم ظاهری مسجد را داشتند.

در تاریخ اسلام همه مدارس متکی بر وقف، و تحصیل در آنها همگانی و رایگان بوده است.

دانش‌آموزان و دانشجویان برای تحصیلات متوسطه و عالی خود هزینه‌ای پرداخت نمی‌کردند و تحصیل در آنها مخصوص قشر خاصی از مردم نبود، بلکه امکانات تحصیل برای همه افشارجامعه فراهم بود. ابن خلدون، رواج و گسترش علوم در کشورهای اسلامی را مرهون اوقاف و فراهم بودن امکانات ادامه تحصیل برای دانش‌پژوهان می‌داند و در این باره می‌گوید:

گمان می‌کنم رواج بازار دانش و پیوستگی سند تعلیم در دانش‌ها و دیگر صنایع ضروری و کمالی در آن سرزمین به سبب فراوانی عمران و ترقی

اهمیت و وسعت موقوفات به ویژه در دوران رشیدالدین فضل‌الله موجب شد تا تشکیلات منظمی برای اداره موقوفات و تحت نظارت قاضی القضاة به وجود آید

حضرات (تمدن و شهرنشینی) و کمک کردن به طالبان دانش از راه وظایف و مقرری‌هایی است که از اوقاف برای آنان معین می‌شود و در نتیجه با توسعه یافتن اوقاف، موجبات رفاه طالبان علم فراهم می‌آید.

غنیمة معتقد است که در ممالک اسلامی اوقاف از نظر درآمد و بهره مستمر از بهترین و بیشترین منابع درآمد برای تعلیم اسلامی بوده است:

پایداری و استمرار تعلیم در اسلام طی قرن‌های طولانی و نظم و ترتیب فعالیت علمی در دانشگاه‌ها و دانشکده‌های اسلامی به این منبع مالی بستگی داشته است.

مشهورترین مدارس وقفی گذشته، مدارس نظامیه خواجه نظام‌الملک در قرن پنجم هجری است. البته قبل از ایجاد این نظامیه‌ها نیز مدارس وقفی دیگری وجود داشت، از جمله در تاریخ بیهقی آمده است که در عصر سامانیان، امام ابو الحسن محمد بن شعبان بیهقی در نیشابور مدرسه‌ای تأسیس کرد و مبالغی هنگفت از اموال خود را برای اداره این مدرسه و کمک به دانشجویان شاغل به تحصیل در آن وقف کرد.

خواجه نظام‌الملک با تأسیس مدارس نظامیه به این نکته توجه کرده بود که برای مبارزه با دشمنان علاوه بر اقدامات نظامی، فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و تبلیغاتی نیز لازم است. نظامیه‌های معروفی که نیروی انسانی مورد نیاز را تأمین می‌کردند و در تاریخ از آنها نام برده شده، عبارتند از نظامیه‌های نیشابور، بغداد، اصفهان، آمل، طبرستان، بصره، بلخ، مرو، هرات، موصل و خواف. هر یک از این نظامیه‌ها دارای موقوفات متعددی بود و از درآمد آنها هزینه این نظامیه‌ها تأمین می‌شد.

جرجی زیدان درباره حقوق و مزایایی که خواجه نظام‌الملک برای دانشجویان از محل اوقاف تعیین کرده بود می‌نویسد:

برای کلیه طلاب علوم و غیر آنان مقرری و انعام تعیین کرده بود و از شام و دیار کشمیر و عراق عجم و عراق عرب و خراسان تا سمرقند عده کثیری از خوان احسان این وزیر باتدبیر نیکوکار (ایرانی) بهره‌مند می‌گشت و جمع مقرری‌های او سالی شش صد هزار دینار می‌شد.

با دقت در رقم شش صد هزار دینار حقوق و مزایای سالیانه دانشجویان در قرن چهارم و یا پنجم هجری می‌توان توجه به علم و دانش را در دنیای اسلامی آن

روز مشاهده کرد؛ ضمن آن که این هزینه از محل بودجه دولتی تأمین نمی شده، بلکه از محل اوقاف بوده است. با دقت در این موضوع می توان به نقش و اهمیت فراوان اوقاف در تأمین سرمایه انسانی پی برد. ابن جبیر که در قرن ششم هجری می زیسته، می نویسد:

در روزگار اوسی مدرسه در بغداد بود که ساختمان هر کدام از هر کاخی زیباتر می نمود، با همه این ها نظامیه بغداد از همه مهم تر بود. همه این مدارس با زمین ها و مستغلات موقوفه پشتیبانی می شدند.^۲

از اوائل سده چهارم هجری نهادهای علمی دیگری با عنوان دارالعلم به وجود آمد. از جمله قدیمی ترین دارالعلم ها، دارالعلم ابوالقاسم جعفر بن محمد موصلی (۳۲۲ هـ. ق) از ادیبان و فقیهان بنام شافعی در موصل است. این فقیه موقوفات متعددی بر این دارالعلم وقف کرد که هر دانشجویی می توانست با استفاده از نوشت افزار و کمک هزینه نقدی در آنجا مقیم شود و از امکانات آن استفاده کند.^۳

از این تاریخ به بعد کتابخانه های وقفی در کشورهای اسلامی رواج فراوان یافت به گونه ای که کمتر شهری یافت می شد که خالی از کتابخانه های وقفی نباشد. یاقوت حموی درباره گنجینه های کتب وقفی یکی از شهرهایی که از آن بازدید کرده (مر و شاهجان) و می نویسد:

دسترسی به کتب آنها آسان بود و اقامتگاه من هیچ گاه از حدود دویست جلد از این کتب که بیشتر آنها را بدون سپردن وثیقه دریافت کرده بودم، خالی نبود.^۳

از قرن چهارم به بعد کمتر شهری یافت می شد که کتابخانه های وقفی نداشته باشد. تعداد این کتابخانه ها در اندلس به حدی رسیده بود که ابو حیان نحوی بر خریدار کتاب عیب می گرفت و می گفت: «خداوند به تو عقل معاش بدهد [چرا کتاب می خری؟! من هر کتابی را می خواهم از کتابخانه های وقفی به امانت می گیرم].^۳ علاوه بر نظامیه ها، دارالعلم و کتابخانه های بزرگ و متعددی در کشورهای اسلامی از محل اوقاف به وجود آمده بود که تماماً وظیفه نشر و گسترش علوم را به عهده داشتند.

۲. نقش وقف در تأمین بهداشت و درمان بهداشت یکی دیگر از کالاهای عمومی است که

همواره همه جوامع به آن نیازمندند. از این جهت تأمین مخارج بهداشت و درمان از جمله مواردی است که واقفان به آن توجه می کرده اند. اوقاف از قدیم الایام در ایجاد و اداره بیمارستان ها و دانشکده های پزشکی نقشی اساسی داشته است. ناصر خسرو قبادیانی در سفرنامه خود ضمن دیدار از بیمارستانی در بیت المقدس چنین اظهار نظر می کند: «بیت المقدس را بیمارستانی نیک است و وقف بسیار دارد، و شربت دهند و طبیبات باشند که از وقف مرسوم ستانند»^۴.

از بیمارستان های وقفی گذشته به عنوان دانشکده پزشکی نیز استفاده می شد. دانشجویان مسائل مربوط به پزشکی را در جلسات درسی که در آنجا تشکیل می شد، فرامی گرفتند و بر بالین بیماران به طور عملی مشاهده و آزمایش می کردند. در وقف نامه ربع رشیدی که به صورت یک جلد کتاب به چاپ رسیده است، ضمن بیان مراحل و شرایطی که برای تحصیل علم طب در این موقوفه در نظر گرفته شده آمده است که «متعلمان باید مردمی زیرک بوده و در تحصیل علم طب باهوش و با جدیت و متدین باشند. دوره دروس طب ۵ سال قرار داده شده بود. در این ۵ سال مدرسان باید دانشجویان را بدان مقام برساند که دانشجویان بتوانند بیماران را علاج کنند و حاذقیت و کاردانی متعلمین نیز باید توسط استاد تأیید می شد»^۴. وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در چهارمین همایش وقف و امور خیریه گفته است:

طی قرن اخیر ده ها بیمارستان، و درمانگاه در سراسر مملکت ایجاد شد و به بخش دولتی واگذار شد که امروزه مراکز پزشکی بسیار مهم و آبرومندی هستند و دانشگاه های علوم پزشکی برای آموزش از آنها استفاده می کنند. نمونه اینها، بیمارستان مرحوم نمازی و مرحوم خلیلی در شیراز و بیمارستان های فیروزآبادی و امیرالمؤمنین و نظایر آن در تهران و ... در حال حاضر ۶۴ بیمارستان خیریه با حدود ۱۱،۰۰۰ تخت بیمارستان با مجوز لازم و پروانه تأسیس احداث و تجهیز گردیده و اکثر آنها سال ها به ارائه خدمات مشغولند. علاوه بر آن حدود ۳۴۰ مرکز بهداشتی درمانی سرپایی و مراکز تشخیصی خدمات خود را تقدیم عموم بیماران به ویژه نیازمندان می کنند.^۳

ابن خلدون، رواج و گسترش علوم در کشورهای اسلامی را مرهون اوقاف و فراهم بودن امکانات ادامه تحصیل برای دانش پژوهان می داند

4. Harbison F.

۵. به نقل از احمدین سلمان (بی تا)، ص ۲۴.
۶. ساعتی، ص ۱۹.
۷. ابن خلدون، ص ۸۹۴.
۸. غنیمه، عبدالرحیم، ص ۳۰۱.
۹. بیهقی، ص ۱۵۸.
۱۰. جرجی زیدان، ص ۶۲۷.
۱۱. شبلی، احمد، ص ۲۸۷.
۱۲. به نقل از ساعتی، ص ۳۸.
۱۳. همان، ص ۳۶.
۱۴. همان، ص ۳۶.
۱۵. به نقل از سلیمی فر (۱۳۷۰)، ص ۱۵۱.
۱۶. همان، ص ۱۵۲.
۱۷. به نقل از میراث جاویدان، ۱۳۷۹، صص ۸ و ۹.

از قرن چهارم به بعد کمتر شهری یافت می‌شد که کتابخانه‌های وقفی نداشته باشد. تعداد این کتابخانه‌ها در اندلس به حدی رسیده بود که ابو حیان نحوی بر خریدار کتاب عیب می‌گرفت و می‌گفت: «خداوند به تو عقل معاش بدهد [چرا کتاب می‌خری؟! من هر کتابی را می‌خواهم از کتابخانه‌های وقفی به امانت می‌گیرم

۳. نقش وقف در تولید دیگر کالاها و خدمات عمومی

به طوری که قبلاً نیز اشاره شد موارد وقف عموماً از کالاها و خدمات عمومی (Public Goods) است. مصطفی السباعی ۲۸ مورد از مواردی را که وقف برای آنها صورت گرفته برمی‌شمرد. مساجد، مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستان‌ها، نوانخانه‌ها، آب‌انبارها، غرس اشجار و درختان میوه برای زیبایی شهر و استفاده عابری، درمان روانی بیماران و ... از این قبیل اند.^{۳۸} در موقوفات غازانی که مربوط به دوران ایلخانان است، موارد متعددی که برای آنها وقف در نظر گرفته شده آمده است که عموماً مربوط به تولید کالاها و خدمات عمومی است و حتی مرغان هوا نیز فراموش نشده است «انواع مرغان که در شش ماه زمستان که سرما و برف باشد گندم و گاو ورس مناصفه بر بام ریزند تا بخورند و هیچ کس آن مرغان را نگیرد و هر که قصد ایشان کند در لعنت و سخط حق تعالی باشد»^{۳۹}.

ابراهیم العسل ضمن برشمردن اعمال خیریه و نیکوکارانه در تحقق توسعه و ضمن توضیح وقف ذری و وقف خیریه‌ای می‌گوید:

انواع دیگری از وقف نیز وجود دارد که ما در اینجا برخی از آنها را به عنوان نمونه ذکر می‌کنیم: وقف روان‌پزشکی، وقف ازدواج، وقف زبانی (مالی که برای هدیه دادن به افراد یا قشرهای خاص وقف شود)، وقف حیوانات بیمار، وقف کفن، وقف صحن، ...^{۴۰}

۴. نقش اوقاف در حل مشکلات اقتصادی جدید

وقف می‌تواند به اهداف اقتصادی دولت‌های جدید کمک فراوانی کند. وقف می‌تواند در کم کردن کسر بودجه دولت نقش عمده‌ای داشته باشد. زیرا کسر بودجه یا ناشی از تقلیل درآمد و یا ناشی از افزایش مخارجی است که دولت معمولاً در انجام وظایف خود مجبور به تحمل آن است؛ وقف می‌تواند در هر دو زمینه یاری‌رسان باشد، زیرا با ایجاد کالاها و خدمات عمومی دولت از هزینه کردن برای این موارد معاف می‌شود. مثلاً وقتی که یک مدرسه و یا یک بیمارستان از طریق وقف تأسیس می‌شود و به جامعه خدمت می‌کند، در واقع دولت از هزینه‌های ایجاد و اداره یک مدرسه و یا یک بیمارستان معاف

می‌شود و این هزینه‌ها را در راه‌های دیگری به مصرف می‌رساند.

وقف می‌تواند در تخفیف آثار دفع ازدحامی (Crowding out effect) نیز نقش داشته باشد. دفع ازدحامی عموماً ناشی از این است که دولت کسر بودجه خود را به دلیل نداشتن منابع مالی دیگر از طریق استقراض تأمین می‌کند و با این عمل موجب بالا رفتن نرخ بهره و در نتیجه کاهش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی می‌شود. اوقاف با کمک در تأمین خدمات عمومی، هزینه‌های دولت را تقلیل و نیاز دولت را جهت استفاده از وجوه استقراضی کاهش می‌دهد. بنابراین می‌توان استدلال کرد که حتی در چهارچوب ابزارهای متعارف IS-LM، اوقاف می‌تواند به عنوان یک وسیله کارا در جهت تقلیل اثر دفع ازدحامی و کاهش نرخ بهره عمل کند. به نظر می‌رسد یکی از راه‌های حذف ربا در جوامع اسلامی تعمیم و توسعه اوقاف است. گرچه متأسفانه اقتصاددانان اسلامی تا به حال به این نکته توجهی نکرده‌اند و حتی در سمینارهای بین‌المللی که درباره ویژگی‌های وقف تشکیل شده به آن عنایتی مبذول نشده است.^{۴۱}

در اقتصاد عموماً ایجاد توازن متقابل و تعادل بین دو متغیر عرضه و تقاضا را بدون دخالت مستقیم دولت و از طریق نظام بازار، تعدیل ساختاری گویند. در یک نگاه کلی، عمده برنامه‌ها و سیاست‌های تعدیل ساختاری^{۴۲} را که در دو دهه اخیر توسط صندوق بین‌المللی پول^{۴۳} و بانک جهانی^{۴۴} به کشورهای عضو توصیه شده است می‌توان در دو بعد آزاد سازی اقتصادی و خصوصی سازی خلاصه کرد. منظور از آزاد سازی کلیه اقداماتی است که در جهت برداشتن کنترل‌های دولت از قسمت‌های مختلف اقتصاد از جمله بازارهای مالی، بازار کالا و خدمات و بازار کار صورت می‌گیرد. منظور از خصوصی سازی کلیه اقداماتی است که برای گسترش حوزه فعالیت بخش خصوصی انجام می‌شود. نتیجه نهایی آزاد سازی و خصوصی سازی را در کوچک شدن اندازه دولت می‌دانند که همواره به عنوان یک هدف در همه این برنامه‌ها به صورت صریح و یا ضمنی ملاحظه می‌شود. اوقاف با اهداف یاد شده همسو است و دولت را از درگیر شدن و رقابت با بخش خصوصی در بسیاری از موارد رهایی می‌بخشد. به دلایلی که مفصل در قیل توضیح داده شد اندازه دولت در حداقل نگه داشته خواهد شد.

از جمله اهداف اصلی دولت در اقتصاد، توزیع عادلانه درآمد و ثروت است و وقف می‌تواند وسیله مناسبی برای توزیع مجدد و حمایت مستقیم و غیر مستقیم از اقشار آسیب‌پذیر جامعه باشد، بدون آنکه هزینه‌ای بر بودجه دولت تحمیل کند.

از دیگر اهداف دولت مبارزه با بیکاری و رسیدن به اشتغال کامل است. اوقاف در تحقق این هدف نیز می‌تواند کمک مؤثری کند. بر اساس سنت وقف گروه زیادی از طبقات مختلف جامعه به گونه‌ای با اوقاف در ارتباطند یا در امور مربوط به اوقاف به صورت مستقیم و غیر مستقیم نظارت دارند. البته در گذشته این ارتباط بیشتر و در حال حاضر ارتباط مستقیم کمتر شده است. طبق بررسی‌های به عمل آمده تعداد کسانی که در مؤسسات و املاک وقفی به کار اشتغال دارند نسبت به کسانی که مستقیماً توسط دولت به کار گرفته شده‌اند می‌تواند بسیار بالا باشد. این نسبت مثلاً در ترکیه در سال ۱۹۳۱ نزدیک به ۱۰ درصد بوده است^{۲۵} که در طی زمان این نسبت کاهش یافته است جالب آنکه اخیراً از دهه ۱۹۸۰ دولت لائیک ترکیه به اهمیت اوقاف پی برده و برای تشویق اوقاف تجدید نظرهای اساسی به عمل آورده است.^{۲۶}

محمد اسلم حنیف معتقد است که همه کشورهای اسلامی، اهداف اقتصادی متعددی برای دولت‌های خود برگزیده‌اند. از جمله توزیع مجدد به نفع فقرا، مداخله در مکانیسم بازار به هنگام لزوم، تهیه و تأمین کالاها و خدمات عمومی، حتی انجام اصلاحات ساختاری از جمله اصلاحات ارضی برای تحقق این اهداف هم که شده دولت‌های اسلامی باید از اوقاف حمایت کنند و آن را مورد تشویق قرار دهند.^{۲۷}

اوج تمدن اسلامی دوران عثمانی را می‌توان زمانی دانست که اوقاف بیش از هر زمان دیگری توسعه یافته بود. بیشتر افراد جامعه در خانه‌های وقفی متولد می‌شدند، در مدارس وقفی آموزش می‌دیدند و کتاب‌های وقفی از کتابخانه‌های وقفی به امانت می‌گرفتند و به هنگام بیماری در بیمارستان‌های وقفی مداوا می‌شدند و در زمین‌های وقفی به کشت و کار پرداخته و نهایتاً در پایان عمر در یک قبرستان وقفی دفن می‌گردیدند و مراسم عبادی و روحانی زمان حیات و پس از مرگ آنها در مساجد و مراکز وقفی انجام می‌شد. بنابراین نیازی به خدمات دولت نداشتند. تنها در چنین شرایطی است که دولت حداقل مورد نظر اقتصاددانان جدید می‌تواند تحقق یابد.

مشکلات عملی اوقاف

برخی از مشکلاتی را که موجب شده است اوقاف در جوامع اسلامی نتواند نقش بالقوه خود را ایفا کند می‌توان به این شرح برشمرد:

۱- نبودن انگیزه مناسب برای متولیان و ناظران اوقاف

در جریان وقف، واقف با وقف مال و ثروت خویش نحوه استفاده از آن را نیز تعیین می‌کند. به عبارت دیگر وقف‌نامه در واقع دستورالعملی است که بر اساس آن خطوط کلی دلخواه اداره موقوفه برای متولیان و ناظرین بعدی معلوم می‌شود. از آنجا که نیت واقف و عمل بر اساس نیت واقف اهمیت فراوانی دارد و عمل بر اساس نیت او الزامی و تخطی از آن جایز نیست از این رو ممکن است در برخی از موارد بین اهدافی که واقف تعیین کرده و اهداف اجتماعی و مصالح عمومی تعارض پیش آید.

با گذشت زمان و نبودن انگیزه مناسب برای متولیان و نداشتن صلاحیت لازم، املاک و تأسیسات وقفی کارایی خود را از دست می‌دهند و در مقایسه با موارد مشابهی که توسط بخش خصوصی اداره می‌شود بهره‌وری آن کاهش می‌یابد.

۲- نبودن انگیزه مناسب برای متولیان و ناظران اوقاف

شیوه استفاده از املاک و اراضی به ویژه در مناطق شهری ثابت نیست و با گذشت زمان کاربری آنها تغییر می‌یابد. در برخی از موارد ممکن است موقعیت مکانی مطلوب‌تر و ارزش بالاتری کسب کند و در موارد دیگری ممکن است مطلوبیت مکانی خود را از دست بدهد، بنابراین ثابت بودن نوع استفاده، با استفاده بهینه از آنها تعارض می‌یابد.

جمع‌بندی

- وقف وسیله‌ای است برای توزیع مجدد و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر بدون آنکه هزینه‌ای بر بودجه دولت تحمیل کند.
- از طریق وقف می‌توان انتخاب کالاهای عمومی مورد علاقه جامعه را تشخیص داد.
- در هر دوره‌ای از ادوار تاریخی با توجه به موقوفات می‌توان پی برد که این تمایل به سمت چه چیزهایی

در نظر گرفته شده است و باید که سیاست‌ها و قوانین و مقررات تأسیس می‌شود و به جامعه خدمت می‌کند. در واقع دولت از هزینه‌های ایجاد و اداره یک مدرسه در یک کشور بسیار بسیار کمتری می‌تواند در این سرمایه‌ها را در راه‌های دیگری به صرفه‌تر از این استفاده کند.

۱۸. السباعی، مصطفی، صص ۲۶۱-۲۶۰.
۱۹. سلیمی فر، صص ۱۴۸.
۲۰. العسل ابراهیم، صص ۱۹۴.
21. IRTI (1987) and Cizakca (1998)
22. Structural Adjustment Policies
23. International Monetary Fund
24. World Bank.
25. Cizakca, p.46.
26. Ibid p.47.
27. Haneef, Mohamad aslam (1995)

جای تأسف است که در هیچ یک از کتب درسی اقتصاد و حتی کتب اقتصاد اسلامی که تا به حال تهیه و تدوین شده، توجه لازم به اهمیت اوقاف مبذول نشده است

از قبیل آموزش، بهداشت، تأسیسات زیربنایی و یا خدمات مذهبی مانند روضه خوانی و برگزاری مراسم از این قبیل بوده است.

- سنت وقف همبستگی اجتماعی بین گروه‌های مختلف جامعه از جمله اغنیا و فقرا را بیشتر می‌کند و از تضادهای طبقاتی به میزان قابل ملاحظه‌ای می‌کاهد.

- وقف نهادی است که مشارکت مردم را در امور اجتماعی افزایش می‌دهد و واقف با اقدام آزادانه و داوطلبانه خود با تخصیص بخشی از دارایی، مراکزی عام‌المنفعه چون مدرسه، بیمارستان، کتابخانه و از این قبیل را به وجود می‌آورد.

- اوقاف از طریق فراهم ساختن امکانات مالی برای عالمان و محققان موجبات توسعه علمی و نهایتاً توسعه اقتصادی و اجتماعی را فراهم می‌سازد.

پیشینه اوقاف

برای استفاده موثرتر و افزایش کارایی وقف لازم است به این موارد توجه شود:

- در جهت تطبیق مسائل مربوط به موقوفات با شرایط تحولات سریع جهان امروز، روش‌ها و برنامه‌های جدیدی سازگار با نیت واقفین و با حفظ اصالت وقف تهیه و اجرا شود.

- استفاده از نیروهای متخصص و آموزش دیده در اداره بهتر اوقاف به منظور توسعه وقف و افزایش هر چه بیشتر درآمدهای حاصله از اوقاف؛

- در جهت اصلاحات تشکیلاتی همان‌طور که در بسیاری از کشورهای اسلامی وزارت خاصی تحت عنوان وزارت اوقاف امور مربوط به اوقاف را به عهده دارد، در کشور ما نیز به نظر می‌رسد که باید مسأله جایگاه مناسب اوقاف در تشکیلات نظام

اداری کشور مورد مطالعه و بررسی مجدد قرار گیرد. با توجه به دامنه وسیع موقوفات و وجود ابهامات متعدد شرعی و قانونی به خصوص در مواردی که نوع وقف موضوعیت خود را از دست داده مثلاً

موقوفه تخریب شده و عملاً از حیث انتفاع خارج شده است، باید تدابیر لازم برای احیا و بازسازی این موقوفات اتخاذ شود و شرایط برای تغییر کاربری این قبیل اوقاف فراهم شود.

- برخی از شیوه‌های نوین برای اداره اوقاف که توسط دیگر کشورهای اسلامی و یا نهادهای اسلامی معرفی

شده و منافاتی با مقررات شرعی ندارد پس از تعدیلات لازم اجرا شود. مثلاً در یک شیوه جدید بانکداری اسلامی بانک با یک مؤسسه وقفی در یک طرح مشخص سرمایه‌گذاری مشارکت می‌کند. به این ترتیب که سود خالص به دست آمده از طرح طبق میزان درصد مشارکت هر کدام در سرمایه‌گذاری میان آنها تقسیم می‌شود. ضمناً دو طرف در قرارداد جداگانه‌ای توافق می‌کنند قسمتی از سود خالص جهت پرداخت تدریجی سهم بانک اختصاص یابد. به طوری که سهمیه اصلی بانک به تدریج کاهش یافته و سهم طرف دوم (اوقاف) افزایش می‌یابد تا نهایتاً مالکیت کلی طرح به طور کامل به مؤسسه وقفی باز می‌گردد".

- باید هر چه بیشتر فرهنگ وقف ترویج شود و در این راه تلاش همه جانبه لازم است تا کاربردهای جدیدی برای پدیده وقف به وجود آید و عموم افراد در این امر شریک باشند. شاید به ندرت بتوان صاحب

سرمایه‌ای پیدا کرد که بتواند یک بیمارستان کامل وقف کند، ولی اگر تدابیری اندیشیده شود که سرمایه‌گذاران کوچک نیز حتی در زمینه خرید یک دستگاه خاص و یا تجهیز یک اتاق خاص در بیمارستان اقدام کنند و نام واقف به نحوی روی وسیله و یا اتاق مزبور ثبت شود، در ترویج فرهنگ وقف مؤثر خواهد بود.

- اختصاص دادن بخشی از مطالب کتاب‌های درسی اقتصاد به موضوع وقف، شناخت و اهمیت آن و تشویق و حمایت هر چه بیشتر طرح‌های تحقیقاتی مربوط به وقف، جای تأسف است که در هیچ یک از کتب درسی اقتصاد و حتی کتب اقتصاد اسلامی که تا به حال تهیه و تدوین شده، توجه لازم به اهمیت اوقاف مبذول نشده است".

- معرفی و تجلیل از واقفان گذشته و حال به صورت‌های مختلف در قالب برنامه‌های تلویزیونی، انتشار کتاب، گزارش‌های مخصوص در مجلات و مطبوعات به گونه‌ای که مردم بدانند انجام کارهای خیر توسط آنها مورد تقدیر جامعه و مسؤولان قرار می‌گیرد.

فهرست منابع الف. فارسی

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۵۳) مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۲، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲. احمد مهدی، محمود، «مقاله نقش بانک توسعه اسلامی در بهره‌وری موقوفات»، میراث جاویدان، ۱۳۷۸، شماره ۲۷.
۳. السباعی، مصطفی، جامعه توحیدی اسلام و عدالت اجتماعی، ترجمه سید علی محمد حیدری، قم، ۱۳۵۷، انتشارات حکمت.
۴. العسل، ابراهیم، توسعه در اسلام، ترجمه عباس عرب، مشهد، ۱۳۷۸، انتشارات آستان قدس رضوی.
۵. بن سلمان، ابوسعید احمد، مقدمه‌ای بر فرهنگ و قف، تهران، بی تا، انتشارات سازمان اوقاف.
۶. بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین، تاریخ بیهقی، تصحیح دکتر علی اکبر فیاض، ۱۳۵۶، انتشارات دانشگاه فردوسی.
۷. جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران، ۱۳۵۶، انتشارات امیرکبیر.
۸. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر اقتصاد اسلامی، تهران، بی تا، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
۹. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۱، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
۱۰. راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۴، تهران، ۱۳۵۹، انتشارات امیرکبیر.
۱۱. ساعتی، یحیی محمود، وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ترجمه احمد امیری شادمهری، مشهد، ۱۳۷۴، انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۲. سلیمی فر، محمدعلی، نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، مشهد، ۱۳۷۰، انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۳. شبلی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت، ۱۳۷۰.
۱۴. صدر، محمدباقر، اقتصاد ما، ترجمه ع اسبهدی، تهران، ۱۳۴۹، مؤسسه انتشارات اسلامی و انتشارات برهان.
۱۵. غنیمه، عبدالرحیم، تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه دکتر نورالله کسانلی، تهران، ۱۳۷۷، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. لمبتون، ا. ک. س، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، ۱۳۶۲، انتشارات مرکز علمی و فرهنگی.

ب. انگلیسی

17. Cizakca, Murat (1998) "Awqaf in History and its Implications" for Modern Islamic Economics "Islamic Economic Studies, Vol. 6, No1.
18. Haneef, Mohamad Aslam (1995), Contemporary Islamic Economic thought: A selected Comparative analysis, Kuala Lumpur: Ikraq.
19. Harbison F. (1973), Human Resources As the Wealth of Nation, New York, Oxford University Press.
20. Islamic Research and Training. Institute (1987) Management and Development of Awqa, Jeddah, Islamic Development Bankf
21. Qureshi, M.A. (1990) Awqaf in India, New Delhi, Gian Publishing House.

۲۸. احمد مهدی، محمود (۱۳۷۸)، صص ۱۳۶ و ۱۳۷.
۲۹. به عنوان نمونه مراجعه شود به کتاب‌های اقتصاد ما، مبانی اقتصاد اسلامی درآمدی بر اقتصاد اسلامی و ...